

Nowacki, Bartosz

Pochówki osłów w Tell el-Dabaa w Drugim Okresie Przejściowym

Studia i Materiały Archeologiczne 11, 51-72

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Bartosz Nowacki

Pochówki osłów w Tell el-Dabaa w Drugim Okresie Przejściowym

Pochówki osłów towarzyszące grobom mieszkańców osiedla w Tell el-Dabaa w Drugim Okresie Przejściowym (ok. 1740–1560 p.n.e.) dotychczas nie były obiektem osobnych studiów. Hipotezy dotyczące znaczenia pochówków osłów z reguły są dość dowolne i opierają się na niepełnych źródłach. Konieczne jest zebranie wszystkich dostępnych informacji dotyczących tego typu pochówków i wykluczenie tych hipotez, które są sprzeczne z najnowszymi wynikami wykopalisk. Choć brak źródeł pisanych, które bezpośrednio wyjaśniałyby sens pochówków osłów przy grobach ludzi, możliwe jest zaproponowanie hipotezy wprowadzającej, która wyjaśniałaby funkcję tego rodzaju pochówków w Tell el-Dabaa i rozpoczynała poważną dyskusję opartą na aktualnym materiale źródłowym.

P. Wapnish w swoim artykule zebrała i opisała liczne pochówki osłów w Palestynie, Syrii, Mezopotamii, Egipcie i Grecji (WAPNISH 1997: 335–367). Pochówki osłów w Tell el-Dabaa zostały zaprezentowane na nielicznych przykładach. Autorka niestety nie zdobyła się na uporządkowanie tego materiału i nie postawiła pytania o sens i znaczenie tego rodzaju obyczajów pogrzebowych.. Problem pochówków osłów traktuje ona bardzo powierzchownie. Przypuszcza, że osły były jedynie ofiarą dla zmarłego (WAPNISH 1997: 360).

W związku z tym, że informacje o pochówkach osłów w Tell el-Dabaa są rozproszone w wielu publikacjach, wydaje się konieczne zestawienie ich w formie katalogu (strona 58). Kompozycja katalogu grobów i jam zawierających pochówki osłów nawiązuje do systemu chronologicznego zaproponowanego przez M. Bietaka (BIETAK 1992: 3), (**tab. 1**).

Opublikowany dotychczas materiał nie zawiera, niestety, wszystkich istotnych danych dotyczących pochówków osłów na stanowisku Tell el-Dabaa. Znaleźniska całych lub fragmentarycznych szkieletów osłów na tym stanowisku występują we wszystkich fazach osiedla Drugiego Okresu Przejściowego (**tab. 2**). Na obszarze A II pochówki zawierające osły stwierdzono w warstwach od G do E/1. Na obszarze

Artykuł stanowi podsumowanie tez pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Karola Mysliwca, przedstawionej w IA UW w 1998 r. Autor w imieniu Polskiej Akademii Nauk uczestniczy w między-narodowym programie badawczym i wykopaliskach w Tell el-Dabaa.

F I pochówki osłów występują najczęściej w okresie wczesnej XIII dynastii (d/1), ale spotykamy je w warstwach od d/2 do a/2, tj. od około 1810 do 1560 p.n.e. (BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 23).

Na podstawie informacji opublikowanych do chwili obecnej można zlokalizować na stanowisku Tell el-Dabaa pochówki co najmniej 65 osłów (nieścisłość wynika z faktu, że w kilku przypadkach wiadomo, iż w jamie był „osli pochówek”, ale nie opublikowano, ile zawierał osłów). Najczęściej (20 razy) osły występują parami w jamie przed wejściem do grobu, w jednym przypadku zostały one złożone w osobnych jamach (grób o/21 – nr 11). Dziewięć razy złożono pojedynczego osła, w trzech przypadkach osłów jest więcej niż para (3, 4, 5 sztuk). W pięciu przypadkach nie wiadomo, ile zostało pochowanych osłów. Trzynaście osłów pochodzi z ośmiu jam, których nie przypisano do żadnego grobu. Pochowane osły to zarówno klacze, jak i ogiery, dorosłe lub młode. W trzynastu przypadkach osłom towarzyszą kozy lub owce (tab. 3).

Pytanie – komu towarzyszyły pochówki osłów – pozostaje na razie w dużej mierze bez odpowiedzi, ponieważ dotychczas opublikowano wyniki badań antropologicznych wyłącznie dla obszaru A II. W grobie l/12 – nr 5 spoczywał samotnie mężczyzna, w grobie m/12 – nr 9 – kobieta z dwojgiem dzieci, w grobie l/12 – nr 2 – mężczyzna i dwie osoby dorosłe o nieustalonej płci. Ten stan publikacji nie pozwala na wyciąganie wniosków statystycznych. Można stwierdzić jedynie, że zwyczaj składania osłów przed grobem dotyczył głównie grobów zbiorowych (rodzinnych?).

Pochówki osłów na Bliskim Wschodzie w epoce brązu

Zwyczaj umieszczania osłów wśród darów grobowych dla zmarłego był znany już w III tysiącleciu p.n.e. w Mezopotamii. Najbardziej spektakularnym przykładem są „królewskie” grobowce w Ur i Kisz, gdzie zwierzęta te umieszczono wraz z wozami. Zjawisko to nabrało szerszego wymiaru dzięki lepiej udokumentowanym odkryciom w Abu Salabikh, w Al Hiba, w rejonie Hamrin i Haditha – na stanowiskach w Iraku i w północnej Syrii (ZARINS 1986: 164–175).

Z badań tych wynika, że omawiany obyczaj nie był powszechny i dotyczył tylko przedstawicieli najwyższej warstwy społecznej. W Mezopotamii, odmiennie niż w Tell el-Dabaa, osły umieszczano wewnątrz komory grobowej wraz z resztą wyposażenia, a nie przed wejściem do grobu. Niemal zawsze osły występują parami jako zwierzęta pociągowe, w powiązaniu z umieszczonymi w grobach wozami. Najbardziej wiarygodne wydaje się wytłumaczenie, że obecność zaprzęgów z osłami pośród darów grobowych świadczyła o wysokim statusie społecznym i zamożności zmarłego. Stanowiły one element rytuału pogrzebowego oraz wyposażenia grobowego. Nie ma przesłanek, by doszukiwać się dodatkowego znaczenia sakralnego obecności osłów w grobach.

Zwyczaj umieszczania pochówków osłów przy grobach ludzkich znany był w okresie Środkowego Brązu w Syro-Palestynie. Kilka takich pochówków znanych

jest z Lachisz (Tell el-Duweir). Dwa pochówki osłów zostały odkryte w Tell Jemmeh, około dziesięciu kilometrów na południe od Tell el-Ajjul (WAPNISH, HESSE 1988: 83). W Jerycho, w dziewięciu grobach znaleziono szczątki piętnastu osłów (VAN DEN BRINK 1982: 82–83, KENYON 1960: 306–310). Pochówki takie zostały odkopane w Tell el-Ajjul (PETRIE 1932, pls. 46, 48, VAN DEN BRINK 1982: 81–82). Groby z towarzyszącymi pochówkami osłów w Tell el-Ajjul stanowią najbliższą analogię do pochówków osłów w Tell el-Dabaa. Na podstawie wyposażenia złożonego w grobach, na które składały się ceramika, broń, ozdoby, można stwierdzić, że ludność obu tych stanowisk, praktykująca podobne zwyczaje pogrzebowe, należała do tej samej kultury Środkowego Brązu IIB. W Tell el-Ajjul tylko jeden grób (nr 1417) posiada założenie zbliżone do grobów komorowych w Tell el-Dabaa. Pozostałe groby mają założenie odmienne: pochowane osły są umieszczone nie przed grobem, ale w jamie stanowiącej centrum grupy pojedynczych lub podwójnych pochówków ludzkich. Fakt ten świadczy o tym, że znaczenie i funkcja przypisywane pochówkom osłów dotyczyły całej tej grupy osób pochowanych dookoła.

Na pochówki osłów datowane na Drugi Okres Przejściowy natrafiono także na stanowiskach w Egipcie: Tell el-Maschuta (HOLLADAY 1997: 223–225), Tell el-Farasha, Inshas (VAN DEN BRINK 1982: 74).

Znaczenie pochówków osłów

Aby uświadomić sobie znaczenie osłów dla mieszkańców Tell el-Dabaa w okresie ŚB IIB, musimy zdawać sobie sprawę z tego, że nie używano wtedy jeszcze koni ani wielbłądów. Od czasu do czasu pojawiają się głosy, że to wprowadzenie konia i rydwanu ze stepów nadkaspjskich na początku Środkowego Brązu, a tym samym rewolucja w taktyce wojennej, doprowadziły do rozwoju architektury militarnej w tym okresie (LITTAUER, CROUWEL 1979). W Mari końca XVIII wieku p.n.e. koń jest jednak ciągle nowością, a jego używanie na szerszą skalę – bardzo wątpliwe (REDFORD 1995: 96). W. Helck, który łączy pojawienie się Hyksosów z ekspansją Hurytów, uważa, że to Hyksosi sprowadzili do Egiptu konia i rydwan (HELCK 1971: 102). Nie ma on jednak żadnych dowodów na potwierdzenie tej teorii. Dowodów na użytkowanie koni przed schyłkiem panowania Hyksosów w Egipcie nie dostarcza nam także stanowisko Tell el-Dabaa. Pierwsze epigraficzne poświadczenie konia i rydwanu łączy się z okresem walk między Hyksosami i Tebańczykami. Wprawdzie niektóre zęby koni znalezione w Tell el-Dabaa są datowane na okres panowania Hyksosów (BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 24), ale są one nieliczne i nie potwierdzają użytkowania koni na większą skalę. Koń i rydwan zapewne zostały sprowadzone do Egiptu przez Hyksosów drogą handlu poprzez Syrię i Palestynę; prawdopodobnie import ten zaczął się dopiero po umocnieniu ich władzy, z końcem XVII wieku p.n.e. (BECKERATH 1964: 120).

Raczej nie podlega dyskusji fakt, że osły miały znaczenie religijne dla zachodnich Semitów. Wynika to m.in. z listów z Mari, w których standardowa formuła

„zabić osła” oznacza po prostu „zawrzeć pokój” (VAN DEN BRINK 1982: 75) W jednym z listów (JEAN 1950: Arm. II, list 37) donosi się, że Ibal-El, jako reprezentant króla Mari, powędrował do Aslakka w celu „zabicia osła” między dwiema grupami zachodniosemickimi: Henu i Idamaras, tzn. aby uczynić pokój między tymi grupami. Sposób przypieczętowania układu proponowany przez te plemiona nie wydawał się być wystarczający, toteż nie został zaakceptowany przez wysłannika królewskiego Ibal-Ela. Kazał on Henu i Idamaras poświęcić osła (STIEBING 1971: 116, PRITCHARD 1955: 482). W. Stiebing wnioskuje, że dla zachodnich Semitów poświęcenie osła było szczególnie święte i wiążące.

W okresie Środkowego Brązu ludność Palestyny była zorganizowana w plemiona, które składały się z klanów. Ze względu na swoje niewątpliwe znaczenie osioł mógł być symbolem (totemem) plemienia lub klanu – grupy, która osiągnęła najwyższą pozycję wśród Azjatów w Tell el-Dabaa. Członkowie tej grupy mogli kulturowaniem obyczaju grzebania osłów określać swoją przynależność do plemienia. W ten sposób można wyjaśnić obecność pochówków osłów zarówno przed grobami zbiorowymi mężczyzn, jak też samych kobiet i dzieci.

W podobnym kontekście Stiebing wskazuje na osła występującego w nazwie Preizraelitów – mieszkańców starożytnego Sychem, wzmiankowanych często w Biblii: *Bene hamor* – „synowie osła” (Genesis rozdz. 34; Joz. 24:32; Sdz 9:28). Imię eponimicznego przodka mogło zostać użyte tutaj dla całego klanu lub plemienia (STIEBING 1971: 116). Interesujące jest również imię egipskiego króla z II Okresu Przejściowego, zwanego Aqenju. Jest on wymieniony na Memfickiej Liście Kapłanów. Lista ta podaje sekwencję królów dołączoną do imion długiej linii kapłanów memfickich, którzy wydają się należeć do tej samej rodziny. Najwcześniejszy król pochodzi z końca XI dynastii, ostatni to Szeszonk. *Aqenju*, jak to zapisano na steli, oznacza „osioł jest silny” (VAN DEN BRINK 1982: 76). Imię to, chociaż zapisane po egipsku, nie jest ani imieniem egipskim, ani imieniem godnym króla. Bardziej logiczne wydaje się, że jest to egipska wersja imienia zachodniosemickiego.

Hipotezy wyjaśniające obecność pochówków osłów przed wejściem do grobu

1. Wskazanie na funkcję przewodnika karawan, którą za życia piastował zmarły.

Według M. Bietaka jedną z funkcji rezydenta pałacu z okresu późnej XII i wczesnej XIII dynastii była organizacja handlu i ekspedycji górniczych. Ponadto był on lokalnym urzędnikiem skarbowym odpowiedzialnym za ekspedycje na Synaj i do południowej Palestyny. Pochówki osłów przed każdym z serii grobów znajdujących się na południe od pałacu w obszarze FI mogą być rozumiane jako symbol funkcji przewodnika karawan pochowanych tam osób (BIETAK 1994: 69).

2. Osły jako zwierzęta, które niosły lektykę, w której za życia podróżował właściciel grobu.

Pochówki pary osłów przed wejściem do grobu, według M. Bietaka, mogą wskazywać też na to, że właściciele tych grobów w czasie wypraw handlowych lub

wizytowania domen królewskich podróżowali w lektykach, które były niesione przez parę tych zwierząt (BIETAK 1994: 40).

3. *Osły jako zwierzęta ciągnące wóz.*

J. Boessneck zauważył, że jamy w których pochowano osły znajdowały się przed komorą grobu, a osły były zazwyczaj ułożone wzdłuż osi grobu, jak zwierzęta pociągowe przed wozem. Zdarzały się odstępstwa od tego schematu (BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 23). Hipoteza ta znajduje bardzo silne oparcie w analogiach z Mezopotamii w III tysiącleciu p.n.e. Na obszarze Mezopotamii osły zaprzężone do wozów należały do bogatego wyposażenia grobowego.

4. *Pochówki osłów jako akt uświęcenia i zapieczętowania grobu.*

Według W. Stiebinga pochówki osłów występujące na cmentarzach zachodnich Semitów wiążą się z ich wiarą w to, iż akt poświęcenia osła był szczególnie święty i wiążący (STIEBING 1971: 116). Uważa on także, że podczas ceremonii pogrzebowych osły lub konie były zabijane i częściowo zjadane, a następnie ich pozostałości zakopywano. Dla osób uczestniczących w takiej ceremonii osły lub konie musiałyby mieć pewne znaczenie religijne. Według W. Stiebinga zwyczaj ten nie mógł być uniwersalny w Palestynie, a nieliczne znane mu przykłady wskazywałyby na to, że był on praktykowany przy raczej rzadkich, a tym samym szczególnie ważnych, okazjach.

5. *Osły jako element zwierzęcej ofiary kultowo-pogrzebowej.*

W tekstach z Ras el-Shamra (Ugarit), znajdujemy bezpośrednie odniesienie do omawianych obyczajów pogrzebowych. Tabliczki zapisane w XIII w. p.n.e., ale zawierające starsze teksty, przekazują nam m.in. dawne mity. Jednym z nich jest tzw. Poemat o Baalu i Anat (PRITCHARD 1955: 129–142). Opowiada on, że po śmierci Baala Anat zeszła do wnętrza ziemi i odnalazła jego ciało. Oplakała go i pochowała. Na koniec złożyła ofiarę z siedemdziesięciu dzikich wołów, siedemdziesięciu udomowionych wołów, siedemdziesięciu owiec, siedemdziesięciu górskich kóz i siedemdziesięciu osłów. Uwzględnienie tego przekazu skłania do zastanowienia się, czy nie chodzi tutaj o podobną, rozbudowaną ofiarę zwierzęcą, która w przypadku stanowiska Tell el-Dabaa składała się z osłów, kóz i owiec. Wówczas należałoby szukać wytłumaczenia ofiary składającej się ze zwierząt różnych gatunków. Ofiary tego rodzaju są udokumentowane dla okresów późniejszych u wielu ludów, poczynając od Izraelitów, a kończąc na Rzymianach (suovetaurilia).

6. *Znaczenie osłów w kulcie Setha.*

Osobną teorię wyjaśniającą obecność pochówków osłów przed wejściami do grobów przedstawia także A. M. Maeir (MAEIR 1989: 64–68). Według tej teorii osioł już w okresie Średniego Państwa był związany z kultem Setha. Ponieważ Seth był głównym bogiem czczonym w tym okresie przez mieszkańców Auaris, możliwa jest interpretacja, że pochówki osłów są rytuałem łączącym się z Sethem. Wobec wielkiego znaczenia Setha w kulturze Hyksosów nie będzie zaskoczeniem, że wierzenia te były obecne także w Palestynie, gdzie znajdujemy podobny materiał kultu-

rowy. Dobrze znane są powiązania Setha z Baalem (STADELMANN 1967: 15–17, 32–47); mogą one wyjaśnić łatwość, z jaką rytuał ten został przejęty przez kulturę Kanaanu. Archeologiczne dane o rozczłonkowaniu niektórych osłów pochowanych przy grobach w Palestynie mogą kojarzyć się z ofiarą poświęcenia i rozczłonkowania Setha w rytuale egipskim (MAEIR 1989: 64–65).

7. Pochówki osłów jako oznaka wysokiej rangi społecznej właściciela grobu.

J. Holladay uważa, że osły miały olbrzymie znaczenie ekonomiczne oraz symboliczne dla zachodnich Semitów, którzy zajmowali się handlem karawanowym między wschodnią Deltą a Syro-Palestyną. Szlaki handlowe prowadzące z Egiptu do wyżyn Anatolii były całkowicie zależne od tego zwierzęcia jucznego. Dlatego ludzie ci musieli cenić osły o wiele bardziej niż pozostałe zwierzęta domowe. J. Holladay stawia słuszne pytanie, dlaczego przed najbardziej wyróżnionymi grobami nie były grzebane np. byki? (HOLLADAY 1997: 204). Odpowiada, zapewne słusznie, że osioł musiał pełnić inne, wyjątkowe funkcje w symbolice. Dzięki swej wielkiej wartości dla ekonomii i znaczeniu symbolicznemu osioł osiągnął status daru grobowego o dużej wartości, wskazującego na osoby z najwyższej warstwy społecznej (HOLLADAY 1997: 204).

Analiza hipotez o znaczeniu pochówków osłów

Nie wydaje się możliwe, aby znaczenie osliłch pochówków przed grobami mogła wyjaśnić jedna, prosta teoria. Zapewne zwyczaj ten miał głębokie podłoże religijne, które było wynikiem szacunku, jakim obdarzano osła. Szacunek ten był natomiast efektem olbrzymiej roli osła w ekonomii i dużej zależności plemion koczowniczych od tego zwierzęcia jucznego. Z drugiej strony, osioł miał też niewątpliwą wartość symboliczną, nieograniczającą się zapewne tylko do symbolu bogactwa. Dlatego wydają się nieprawdopodobne trzy pierwsze hipotezy, jako zbyt upraszczające ten temat, a w dodatku obarczone błędami i nieścisłościami.

Hipoteza, według której pochówki osłów wskazują na groby przewodników karawan powinna zakładać, że w każdym grobie, przed którym pochowano osły, spoczywa osoba pełniąca za życia wspomnianą funkcję. Jak zatem wytłumaczyć fakt obecności pochówku osłów przed grobem, w którym pochowano tylko kobietę z dwójką dzieci? Czy ktoś z nich mógł być za życia przewodnikiem karawan? Przeciwno tej hipotezie przemawia też fakt, że pochówki osłów często towarzyszą grobom, w których spoczywała więcej niż jedna osoba. Podobną sytuację mamy w Tell el-Ajjul. Na stanowisku tym pochówek osli znajdował się zwykle w centralnej jamie otoczonej przez pochówki ludzkie. Przy takim układzie funkcja osłego pochówku musiała w równym stopniu dotyczyć wszystkich pochowanych. Czy wszyscy oni byli przewodnikami karawan? Wydaje się, że trzeba szukać lepszego wytłumaczenia.

Według drugiej hipotezy osły były zwierzętami noszącymi za życia właściciela grobu w lektyce. Jednak dotychczas nie znaleziono śladów takiej lektyki ani w grobach, ani przy osłach. Dla okresu Środkowego Brązu w Delcie lub w Syro-Palestynie

nie są znane przedstawienia takiej lektyki niesionej przez dwa osły. Jedyne znane wizerunki pochodzą ze Starego Państwa. Tymczasem znane są przedstawienia z tego okresu z Serabit el-Chadem na Synaju, ukazujące szejków kananejskich podróżujących na osle wierzchem. Uważam, że w tej sytuacji teoria niepoparta źródłami nie ma racji bytu.

W przypadku trzeciej hipotezy podstawy źródłowe są wystarczające. W grobach mezopotamskich wielokrotnie znajdowano jednocześnie osły i wozy, co można interpretować jako kompletny zaprzęg. W Tell el-Dabaa nie odkryto dotychczas ani jednego wozu lub jego fragmentów. W żadnym przypadku nie było też miejsca, w którym taki wóz mógłby się znajdować. Różnica polega też na tym, że w Mezopotamii osłom nie przypisywano funkcji religijnych. Jako element zaprzęgu, osioł należał do wyposażenia złożonego w grobie. Mieszkańcy Międzyrzecza należeli do zupełnie innej kultury rolniczej i moim zdaniem osły nie miały dla nich takiego znaczenia religijnego, jakie przypisywali im zachodni Semici, plemiona o tradycji koczowniczej. Wspólną cechą tych różnych zjawisk było podkreślanie obecnością osłów wysokiej pozycji społecznej i bogactwa właściciela grobu.

Rację należy przyznać W. Stiebingowi, który podkreśla znaczenie pochówków osłów jako aktu uświęcenia i zabezpieczenia grobu. Kiedy formułował on swoją hipotezę ponad ćwierć wieku temu, nie były mu znane pochówki osłów w Tell el-Dabaa. Fakt znajdowania tam kompletnych szkieletów wyklucza spożywanie osłów podczas ceremonii pogrzebowych, a ich liczba świadczy o większej powszechności tego obyczaju na tym stanowisku. Aktualny wydaje się jednak najważniejszy aspekt hipotezy W. Stiebinga, który mówi o tym, że akt pochowania osła miałby uświęcać i zabezpieczować grób oraz gwarantować jego nienaruszalność.

Wartość hipotezy piątej polega na tym, że opiera się ona na źródłach pisanych. Mówią one o ofierze ze zwierząt wielu gatunków, wśród których są także osły. Nie wiadomo, co robiono z nimi potem. Taką zwierzęcą ofiarę przypomina fakt, że w Tell el-Dabaa obok osłów często znajdowano owce i kozy. Nawiązując do hipotezy czwartej można założyć, że akt uświęcania i zabezpieczowania grobu nie ograniczał się tylko do zakopania osłów przed jego wejściem. Zapewne była to ceremonia polegająca na złożeniu ofiary z osłów, kóz i owiec zabijanych przy grobie, które następnie były zakopywane w jamie przed wejściem do grobu.

Wątpliwości rodzi hipoteza A. Meir, łącząca pochówki osłów z kultem Setha. Gdyby była słuszna, to pochówki osłów powinny być znane w egipskich ośrodkach jego kultu. Egipcjanie nie praktykowali jednak tego obyczaju. Czy to możliwe, aby „Azjaci” w swoich praktykach pogrzebowych wzorowali się na kulcie Setha, który przejął cechy kultu ich bogów? To raczej egipcyscy czciciele tego boga mogliby wzorować się na przybyszach z Kanaanu. Za zupełnie nielogiczne uważam wiązanie faktu fragmentaryczności szkieletów osłów w Palestynie z egipskim rytuałem rozczłonkowywania ciała Setha. Gdyby taki wpływ kultu egipskiego był faktem, to praktyka dzielenia osłów najpierw pojawiłaby się w Tell el-Dabaa, a dopiero później dotarłaby do Palestyny. W Tell el-Dabaa osły zakopywano jednak w całości. Ominięcie tego etapu podważa logikę tej teorii.

Ostatnia hipoteza nie odpowiada na pytanie, w jakim celu przed grobami umieszczano pochówki osłów, tylko komu przysługiwał taki pogrzeb i kto mógł sobie nań pozwolić. Ceremonia pogrzebowa, zakończona ofiarą z osłów, kóz i owiec, które następnie zakopywano przed grobem, stanowiła najdoskonalsze uświęcenie grobu i gwarantowała najlepsze „magiczno-religijne” zabezpieczenie. Godnymi takiej ceremonii mogli być tylko członkowie najwyższej warstwy społeczności Tell el-Dabaa, wystarczająco zamożni i szanowani. Cechą umożliwiającą taki wyszukany pochówek mogła być także przynależność do zacnego rodu, co tłumaczy pochówki osłów przed grobami dzieci.

Wnioski

Choć nie zostały jeszcze opublikowane pełne dane archeologiczne i brak jest bezpośrednich źródeł epigraficznych, można wyciągnąć jednak wstępne wnioski na temat pochówków osłów przed grobami w Tell el-Dabaa. Osioł odgrywał niezwykle ważną rolę w ekonomii mieszkańców Tell el-Dabaa w okresie Środkowego Brązu II. Dzięki temu stał się on nosicielem funkcji religijnych i magicznych. Dlatego groby członków najwyższej warstwy społeczności Tell el-Dabaa, zarówno mężczyzn jak i kobiet, były wyróżniane przez towarzyszące im pochówki osłów. W pobliżu grobu składano ofiarę, w trakcie której zabijano osły, często razem z kozami i owcami. Wszystkie te zwierzęta układano następnie w jamie przed wejściem do grobu i zasypywano. Akt ten mógł mieć na celu uświęcenie grobu i zapiecztowanie go.

Katalog grobów i jam z pochówkami osłów

I. OBSZAR A II

I.1. Warstwa G

I.1.1. Jama I/14 – nr 11

W kształcie elipsy o wymiarach 1,65 m na 1,38 m, ulokowana równolegle w stosunku do murów odkrytych w warstwie G, które według badań stratygraficznych były jej współczesne.

Pochówki zwierzęce:

Dwa ułożone antytetycznie osły – ogiery z mocno startymi zębami.

Piśmiennictwo: VAN DEN BRINK 1982: 46.

I.2. Warstwa F

I.2.1. Grób I/12 – nr 5

Zorientowany wzdłuż osi północny zachód–południowy wschód. Wymiary: 5,70 m na 2,18–2,80 m, głębokość 1,25–1,30 m.

Pochówki ludzkie:

1. Przy ścianie południowo-zachodniej grobu i przy ścianie czołowej zachowały się fragmenty sarkofagu drewnianego pociągniętego stiukiem (dł. 1,90 m, szer. 0,55 m). Sarkofag został zniszczony przez opadające sklepienie, sam pochówek nie został jednak uszkodzony. W sarkofagu znajdował się szkielet dorosłego mężczyzny (20–40 lat) w pozycji skurzonej, prawostronnej.

2–4. Na południowy wschód od wejścia do komory, w warstwie wypełniskowej nad szkieletami osłów, w miejscu, w którym znajdowało się palenisko odkryto przemieszczone szczątki trzech szkieletów ludzkich. Mogły one należeć do pochówków wcześniejszych, na które natrafiono w trakcie kopania grobu. Przy ponownym zasy-pywaniu jamy pozostałości te wrzucono do środka. Pochówek 2 zidentyfikowano jako mężczyznę (51–60 lat), pozostałych dwóch nie sposób określić.

Pochówki zwierzęce:

Szkielety znajdują się w szerokiej jamie przed wejściem do komory grobu.

1. Czaszka i kości cielęcia oraz części szkieletu krowy, umieszczone na wysokości sklepienia grobu.

2. Na dnie jamy wejściowej kompletne pochówki minimum pięciu osłów. Dwa z nich to osobniki dorosłe, dwa młode. Dwa szkielety osłów znajdujące się poniżej poziomu wód gruntowych nie mogły być wydobyte. Ułożenie zwierząt wskazuje na to, że zostały zabite w pobliżu jamy. Do jednego z osłów należał znaleziony pierścień nosowy.

Piśmiennictwo: BIETAK 1991b: 51–60.

1.3. Warstwa E/3

1.3.1. Grób k/14 – nr 3

Pochówki ludzkie:

Nie wydobyto szczątków ludzkich dających się zidentyfikować.

Pochówki zwierzęce:

Przed wejściem do komory grobu pochówek dwóch osłów. Wiek osłów został określony jako średni. Miały one małe rozmiary, były to zapewne kłaczce.

Piśmiennictwo: BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 13.

1.4. Warstwa E/2

1.4.1. Grób m/12 – nr 9

Zorientowany wzdłuż osi północny wschód–południowy zachód. Wymiary: 7,30 m na 4,10–3,20 m, głębokość ok. 1,4 m. Beczkowe sklepienie komory grobu. Przy północno-wschodnim krańcu południowo-wschodniej strony komory grobowej znajdowała się jeszcze jedna mała komora o wymiarach 1,54 m na 0,80 m. To małe pomieszczenie było przeznaczone na pożywienie dla zmarłego; znaleziono w nim kości zwierzęce.

Pochówki ludzkie:

Pochówki zostały naruszone i niemożliwe jest ustalenie ich kolejności. Głównym był zapewne pochówek 3. gdyż wielkość grobu jest dostosowana dla dorosłego.

1. W północnym narożniku grobu znaleziono resztki czaszki i szkieletu dziecka. Było ono ułożone na plecach, zorientowane wzdłuż osi północ-południe, czaszka na południe, twarz zwrócona na zachód. Prawdopodobnie nie było to pierwotne ułożenie szkieletu.

2. Pozostałości czaszki dziecka.

3. W południowo-zachodnim narożniku grobu leżały szczątki czaszki i szkieletu dorosłej kobiety w wieku 35–40 lat.

Pochówki zwierzęce:

Przed wejściem do komory, w północnym narożniku szerokiej jamy natrafiono na dwa nieuszkodzone pochówki osłów. Były to młode zwierzęta (2,5–3 lata), ułożone jedno na drugim.

Piśmiennictwo: BIETAK 1991b: 119–131.

1.5. Warstwa E/1

1.5.1. Grób I/12 – nr 2

Zorientowany wzdłuż osi północny zachód-południowy wschód, jama w kształcie zaokrąglonego prostokąta. Wymiary: 5,30 m × 2,80–2,90 m, głębokość 1,80–1,90 m. Jama pierwotnie zamykała wejście do komory o szerokości 0,80 m, później została poszerzona ze względu na dodanie pochówków osłów. Prostokątna konstrukcja z cegieł mułowych miała wymiary 4,40 m na 2,55 m.

Pochówki ludzkie:

W niewyrabowanej komorze grobu znaleziono trzy szkielety ludzkie. Podczas wkładania do grobu ostatniego pochówku (1) szczątki pochówku 2 zostały zebrane i po owinięciu przesunięte na bok. Rekonstruowana kolejność pochówków: 3, 2, 1. Pochówek 3 został usytuowany w tylnej części komory, dzięki czemu przednia jej część pozostała wolna.

1. Źle zachowane szczątki dorosłego mężczyzny, który został ułożony na plecach, zorientowany wzdłuż osi południowy wschód-północny zachód, czaszka na południowy wschód, twarz zwrócona na północny wschód.

2. Szczątki dorosłego osobnika, przesunięte przy wkładaniu do komory pochówku nr 1.

3. Bardzo słabo zachowane szczątki dorosłego, starszego osobnika, ułożonego na plecach, zorientowane wzdłuż osi południowy wschód północny zachód, czaszka na południowy wschód, twarz i stopy zwrócone na północny wschód. Szacowany wzrost osobnika 1,70 m.

Pochówki zwierzęce:

We wtórnie poszerzonej jamie, na południe od wejścia do grobu znaleziono dwa osły ułożone jeden nad drugim, antytetycznie, zorientowane wzdłuż osi północny zachód-południowy wschód, z grzbietami na wschód. Czaszka osła znajdującego się od strony zachodniej została zniszczona przez późniejszy wkop.

Piśmiennictwo: BIETAK 1991b: 180–189.

I.5.2. Jama n/18 – nr 1

Usytuowana przed Świątynią Grobową V, ale z nią niepowiązana. Częściowo zniszczyła północną ścianę świątyni. Średnica 1,90 m, głębokość około 0,90 m. Jama wypełniona czystym piaskiem – całe założenie miało funkcje sakralne.

Pochówki zwierzęce:

Jama zawierała dwa osły, w tym jeden został określony jako samiec. Obydwa osobniki w średnim wieku, ułożone antytetycznie. Razem z osłami została złożona dorosła owca. Najprawdopodobniej pochówku tego dokonano, kiedy przeprowadzano prace reperacyjne na zewnątrz świątyni.

Piśmiennictwo: BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 13; VAN DEN BRINK 1982: 47.

II. OBSZAR A IV

Na obszarze tym znaleziono liczne groby występujące pojedynczo i w grupach, zlokalizowane w obrębie osiedla mieszkalnego.

II.1.1. Grób h/7 – nr 4

Największy grób na tym obszarze, o cechach reprezentatywnych dla wszystkich grobów tej grupy. Jamę grobu wkopano w budowlę znajdującą się w południowo-wschodniej części obszaru. Została ona zorientowana wzdłuż osi północny wschód–południowy zachód, miała długość 6,40 m, szerokość 3,55 m. Budowla grobu o długości 4,05 m, szerokości 3,50 m, została wykonana z cegieł mułowych. Składała się ona z komory grobowej i dobudowanej od północy komory na dary grobowe, w której znaleziono kości cielęcia i jagnięcia. Na podstawie znalezisk i pozycji stratygraficznej grób jest datowany na okres przedhyksoski, warstwa F–E/3, około 1680–1650 p.n.e.

Pochówki ludzkie:

W komorze głównej pochowano trzy osoby wraz z wyposażeniem.

1. Osoba ta została złożona w drewnianym sarkofagu o długości 2,0 m i szerokości 0,67 m, który nie zachował się w wilgotnej ziemi. Od wewnątrz był on pokryty białym stiukiem, pomalowanym niebieskim, czerwonym i zielonym kolorem. Z ciała zachowały się kości nóg.
2. Fragmenty szkieletu leżały pomiędzy zamurowanym wejściem a sarkofagiem, w zachodniej części komory. Łopatka i fragmenty czaszki zostały znalezione przy ścianie czołowej komory.
3. Fragmenty szkieletu młodej osoby leżały na podłodze komory między sarkofagiem a północną ścianą boczną. Zmarły był ułożony na plecach, z głową pierwotnie zwróconą na północny wschód. Ze szkieletu zachowały się kości nóg.

Pochówki zwierzęce:

Przed wejściem do komory grobowej znaleziono pozostałości szkieletów dwóch osłów i dwóch owiec lub kóz.

Piśmiennictwo: HEIN, WIPLINGER 1994: 175–176.

III. OBSZAR F I

Wzdłuż muru otaczającego ogród pałacowy znaleziono szereg sześciu grobów (fig. 1) należących do schyłkowego okresu funkcjonowania pałacu (l/19 – nr 6, l/19 – nr 1, m/19 – nr 22, m/19 – nr 12, m/18 – nr 3, m/18 – nr 2). Były one duże i podobne do siebie. Zostały bardzo solidnie wymurowane i przykryte sklepieniami beczkowatymi. Przed każdym wejściem, wewnątrz jam grobowych, leżały dwa lub cztery kompletne szkielety osłów. Dodatkowo znajdowały się obok nich 2–4 szkielety owiec lub kóz. Grób najbardziej wysunięty ku północy (l/19 – nr 6) jest prawdopodobnie najmłodszy w szeregu i stanowi wyjątek, gdyż zwierzęta zostały umieszczone w osobnej jamie (jama l/20 – nr 47). Wszystkie groby były splądrowane (BIETAK 1991a: 59–61).

III.1. Warstwa d/2

III.1.1. Grób o/19 – nr 8

Zorientowany na osi północny zachód–południowy wschód. W murze, w którym zamurowano wejście do komory grobu, umieszczono dwa groty oszczepów, zwrócone ostrzem na zewnątrz. W grobie znaleziono także topór brązowy typu „kaczy dziób” oraz pas brązowy.

Pochówek zwierzęcy:

Przed wejściem do grobu została pochowana młoda klacz, która została ułożona na prawym boku, poprzecznie w stosunku do komory.

Piśmiennictwo: HEIN 1994: 102–104; BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 18.

III.2. Warstwa d/2–1

III.2.1. Jama o/19 – nr 3

Pochówki zwierzęce:

Dwa osły i cztery jagnięta. Ogier został ułożony na prawym boku, a na jego zadzie położono na lewym boku klacz. Samiec był osobnikiem młodym, klacz – dojrzałym. Pod górnym obojczykiem osła znaleziono krzemienisty nóż ofiarny. Przy ścianie jamy usytuowano cztery jagnięta.

Piśmiennictwo: BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 18.

III.2.2. Grób o/21 – nr 14

Pochówki zwierzęce:

Przed wejściem do grobu nr 6 jama zawierająca dojrzałą klacz i ogiera w średnim wieku oraz dwie owce lub kozy.

Piśmiennictwo: BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 19.

III.3. Warstwa d/1

III.3.1. Grób m/18 – nr 3

Najlepiej zachowany wśród grobów znajdujących się pod murem ogrodu pałacowego, zorientowany wzdłuż osi południowy wschód–północny zachód, z nadbudo-

wą o wymiarach 6,90 m × 4,85 m. Posiadał on dwie symetryczne komory o długości 4,6 m, szerokości 0,9 m, wysokości ok. 1,5 m, dwa wejścia oraz dwie jamy z osłami.

Pochówki ludzkie:

W obu komorach znaleziono po dwa szkielety. W komorze północnej znajdował się wymurowany, pokryty wewnątrz białym stiukiem sarkofag, zawierający przemieszczone części szkieletów dwóch osób. Zapewne do kobiety należały fragmenty naczynia z koralikami, złoty naramiennik ozdobiony ametystem i małe naczynie alabastrowe na szminkę. Mężczyzna był wyposażony w topór bojowy, sztylet miedziany oraz dwa srebrne groty włóczni.

Pochówki zwierzęce:

Przed południową komorą grobu znajdowała się jama nr 10. Pochowano w niej dorosłą klacz, dorosłą owcę i koziołka.

Przed północną komorą grobu, w jamie nr 11 znaleziono parę osłów: dorosłą klacz i ogiera.

Piśmiennictwo: BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 16; DORNER 1994: 94–95.

III.3.2. Grób I/19 – nr 6

Pochówki zwierzęce:

Przed wejściem do grobu, w osobnej jamie (I/20 jama 47) złożono parę osłów: klacz i ogiera. Zwierzęta leżą na prawym boku. Młody ogier jest wyraźnie większy od klaczy. Wraz z osłami złożono owcę i dwa jednoroczne kozłatka.

Piśmiennictwo: BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 16.

III.3.3. Grób I/19 – nr 1

Pochówki zwierzęce:

Przed wejściem do komory grobu jama z osłami. Były to trzy młode ogiery (w tym dwa dorosłe) i jedna klacz, leżące na prawym boku. Obok złożono jednego koziołka i trzy owce – również na prawym boku.

Piśmiennictwo: BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 16.

III.3.4. Grób m/18 – nr 2

Pochówki zwierzęce:

W jamie przed wejściem do grobu leżała para osłów: dwie klacze, obie ułożone na prawym boku. Jedna z nich była dorosła, druga również dorosła, ale młoda.

Piśmiennictwo: BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 16.

III.3.5. Grób m/18 – nr 12

Pochówki zwierzęce:

W jamie przed wejściem do komory grobu dwa niekompletne szkielety osłów ułożone na lewym boku.

Piśmiennictwo: BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 18.

III.3.6. Grób m/19 – nr 22

Pochówki zwierzęce:

Para osłów (ogierów) ułożonych w jamie wzdłuż osi południowy wschód–północny zachód, równolegle, jeden nad drugim, na prawym boku, czaszki po stronie

wschodniej, nogi w kierunku północnym. Obok złożono trzy owce, wszystkie na prawym boku.

Piśmiennictwo: BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991, VON DEN DRIESCH 1991: 18.

III.3.7. Grób m/17 – nr 1, 2

Zorientowany wzdłuż osi północny zachód-południowy wschód.

Pochówki zwierzęce:

Jama z osłami przed wejściem do grobu od strony południowo-wschodniej.

Piśmiennictwo: BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991, VON DEN DRIESCH 1991: 17.

III.3.8. Grób n/17 – nr 3

Pochówek zwierzęcy:

Pochówek osli przed wejściem do grobu.

Piśmiennictwo: BIETAK et al. 1994: 17.

III.3.9. Grób o/16 – nr 5

Zorientowany wzdłuż osi północny zachód-południowy wschód, z wejściem od strony południowo-wschodniej.

Pochówek zwierzęcy:

Pochówek osli przed wejściem do grobu.

Piśmiennictwo: BIETAK et al. 1994: 17.

III.3.10. Grób o/17 – nr 5

Zorientowany wzdłuż osi północny zachód-południowy wschód. Konstrukcja grobu wykonana z cegieł piaskowych, przykryta podwójnym sklepieniem.

Pochówki zwierzęce:

Przed wejściem do komory grobu szeroka jama wejściowa, w której znaleziono szkielety dwóch osłów i kości kóz.

Piśmiennictwo: BIETAK et al. 1994: 16–17.

III.3.11. Grób o/17 – nr 1

Zorientowany wzdłuż osi północny zachód-południowy wschód, zniszczył częściowo dom warstwy d/2-1.

Pochówek ludzki

Brak informacji na temat kości ludzkich z tego grobu. Wewnątrz komory grobowej znaleziono topór bojowy o kwadratowym przekroju, typowy dla okresu ŚB IIA, dwie gałki sztyletów z kalcytu lub wapienia. W jamie na zewnątrz grobu znaleziono dzbanek i czarzę.

Pochówki zwierzęce:

Jama wejściowa o szerokości równej szerokości komory grobowej zawierała dwa osły i cztery kozy.

Piśmiennictwo: BIETAK et al. 1994: 16–17.

III.3.12. Grób o/17 – nr 4

Duży grób komorowy w pobliżu domu z tej samej warstwy.

Pochówki zwierzęce:

W szerokiej jamie wejściowej pochowano dwa osły.

Piśmiennictwo: BIETAK et al. 1994: 16–17.

III.3.13. Grób o/21- nr 11 (jamy o/21 – nr 15, 16)

Dwie osobne jamy z pochówkami osłów należące do grobu o/21- nr 11.

Pochówki zwierzęce:

W każdej jamie znajdowało się jedno zwierzę. Osły były złożone równolegle, wzdłuż osi północny zachód–południowy wschód, głowy skierowane na wschód, nogi na południe

Piśmiennictwo: BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 20.

III.3.14. Grób p/17 – nr 14

Zorientowany wzdłuż osi wschód południowy wschód–zachód północny zachód, z dużą komorą. Sklepienie wewnątrz pierścieniowe, na zewnątrz łuk wachlarzowy. Sarkofag z drewna, obmurowany ceglami.

Pochówki zwierzęce:

Szeroka jama wejściowa zawierała szkielety dwóch osłów i czterech kóz.

Piśmiennictwo: BIETAK et al. 1994: 16.

III.3.15. Grób p/18 – nr 1

Pochówek zwierzęcy:

Pochówek osła w osobnej jamie przed wejściem do grobu.

Piśmiennictwo: BIETAK et al. 1994: 17.

III.3.16. Grób p/18 – nr 14

Pochówek zwierzęcy:

Pochówek osła w jamie wejściowej(?) grobu.

Piśmiennictwo: BIETAK, DORNER et al. 1994: 17.

III.4. Warstwa c

III.4.1. Grób j/22 – nr 29

Pochówki zwierzęce:

Dwa osły: młody (ok. 2,5 roku) oraz klacz w średnim wieku.

Piśmiennictwo: BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 13.

III.4.2. Grób o/20 – nr 11

Zorientowany wzdłuż osi północny zachód–południowy wschód. Reprezentuje on typ z długą, ekstremalnie wąską komorą (wewnątrz ok. 2,80 m na 0,55 m). Pomimo spładowania znaleziono bogate wyposażenie w postaci koralików: 10 złotych, 240 z karneolu i ametystu, 10 igłowatych ze srebra. Przedmioty te należały zapewne do pochówku kobiecego.

Pochówek zwierzęcy:

We wkopie znajdującym się na wschód od grobu znaleziono szkielet młodego, dużego koniowatego, zapewne osła.

Piśmiennictwo: BIETAK 1996: 89; BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 18; HEIN 1994: 110).

III.4.3. Jama o/20 – nr 18

Pochówki zwierzęce:

Para osłów: klacz i ogier – dorosłe.

Piśmiennictwo: BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 19.

III.4.4. Poziom i/23N – nr 4

Pochówek zwierzęcy:

Jama ofiarna zawierająca osła.

Piśmiennictwo: BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 21.

III.4.5. Grób l/22 – nr 5

Pochówek zwierzęcy:

W wypełnisku wyrobowanego grobu należącego do warstwy c-b znaleziono fragmenty szkieletu młodego osła.

Piśmiennictwo: BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 17.

III.5. Warstwa b/3

III.5.1. Grób m/18 – nr 13

Na zachód od cmentarza pałacowego. Konstrukcja trójnawowa. Wymiary: 5,80 m na 5,95 m. Trzy podłużne komory przykryte sklepieniami (BIETAK 1991a: 72–73).

Pochówki zwierzęce:

Przed komorą zachodnią znaleziono parę osłów: dwa dorosłe ogiery pozbawione czaszek. Przy osłach złożono także kozę.

Piśmiennictwo: BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 18.

III.6. Warstwa a/2

III.6.1. Jama i/22 – nr 6

Pochówki zwierzęce:

Para osłów: dorosła klacz i niezidentyfikowany drugi osioł.

Piśmiennictwo: BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 13.

III.6.2. Jama k/22 – nr 29

Pochówek zwierzęcy:

Jama ofiarna zawierająca klacz osła.

Piśmiennictwo: BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 13.

III.6.3. Jama o/20 – nr 16

Pochówek zwierzęcy:

Szczątki (górną żuchwa) młodego osła.

Piśmiennictwo: BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 18.

III.6.4. Jama n/20 – nr 18E

Pochówek zwierzęcy:

Zniszczony szkielet jednego osła.

Piśmiennictwo: BOESSNECK, VON DEN DRIESCH 1991: 18.

Skróty użyte w artykule

BECKERATH

- 1964 J. von Beckerath, *Untersuchungen zur politischen Geschichte der Zweiten Zwischenzeit in Ägypten* [ÄF 23].

BIETAK

- 1975 M. Bietak, *Tell el-Dabaa II*, Wien.
 1984 M. Bietak, *Eine Palastanlage aus der Zeit des späten Mittleren Reiches und andere Forschungsergebnisse aus dem östlichen Nildelta (Tell el-Dabaa 1979–1984)*, Aph 121, p. 313–349.
 1989 M. Bietak, *Servant Burials in the Middle Bronze Age Culture of the Eastern Nile Delta*, Eretz-Israel. Archaeological, Historical and Geographical Studies 20, Jerusalem, p. 32–43.
 1991a M. Bietak, *Der Friedhof in einem Palastgarten aus der Zeit des späten Mittleren Reiches und andere Forschungsergebnisse aus östlichen Nildelta (Tell el-Dabaa 1984–1987)*, Ä&L II, p. 47–109.
 1991b M. Bietak, *Tell el-Dabaa V. Ein Friedhofsbezirk der mittleren Bronzezeitkultur mit Totentempel und Siedlungsschichten I*, Wien.
 1992 M. Bietak, *Die Chronologie Ägyptens und der Beginn der Mittleren Bronzezeit-Kultur*, Ä&L III, p. 29–37.
 1996 M. Bietak, *Awaris, the Capital of the Hyksos*, London.

BIETAK et. al.

- 1994 M. Bietak, J. Dorner, I. Hein, P. Janosi, *Neue Grabungsergebnisse aus Tell el-Dabaa und Ezbet Helmi im östlichen Nildelta 1989–1991*, Ä&L IV, p. 9–80.

BOESSNECK, VON DEN DRIESCH

- 1991 J. Boessneck, A. von den Driesch, *Tiere und historische Umwelt im Nordost-Delta im 2. Jahrtausend anhand der Knochenfunde der Ausgrabungen 1975–1986* [Tell el-Dabaa VII], Wien.

DORNER

- 1994 J. Dorner, in: *FREMDE*, p. 94–95.

FREMDE

„Pharaonen und Fremde Dynastien im Dunkel” – Catalogue of an exhibition in the City Hall of Vienna, 8th of September–23rd of October 1994, Wien.

HEIN

- 1994 I. Hein, in: *FREMDE*, p. 95–98, 110.

HEIN, WIPLINGER

- 1994 I. Hein, G. Wiplinger, in: *FREMDE*, p. 175–176.

HELCK

- 1971 W. Helck, *Die Beziehungen zwischen Ägypten und Vorderasien im 3. bis 2. Jahrtausend v. Chr.*, Wiesbaden.

HOLLADAY

- 1997 J.S. Holladay Jr, *The Eastern Nile Delta During the Hyksos and Pre-Hyksos Periods: Toward a Systemic/Socioeconomic Understanding*, in: E.D. Oren ed., *The Hyksos: New Archaeological and Historical Perspectives*, Philadelphia, p. 183–252.

JEAN

- 1950 C.F. Jean, *Archives Royales de Mari*, vol. II, Paris, p. 82–83.

KENYON

- 1960 K.M. Kenyon, *Excavations at Jericho I, The Tombs excavated in 1952–54*, Jerusalem.

LITTAUER, CROUWEL

- 1979 M. Littauer, J. Crouwel, *Wheeled Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East*, Leiden.

MAEIR

- 1989 A.M. Maeir, *Hyksos Miscellanea*, Discussions in Egyptology 14, p. 61–68.

PETRIE

- 1932 W.M.F. Petrie, *Ancient Gaza II. Tell el-Ajjul*, London.

PRITCHARD

- 1955 J.B. Pritchard ed., *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton.

REDFORD

- 1995 D.B. Redford, *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times*, Cairo.

STADELMANN

- 1967 R. Stadelmann, *Syrisch-Palaestinensische Gottheiten in Aegypten*, Leiden.

STIEBING

- 1971 W.H. Stiebing Jr., *Hyksos Burials in Palestine: A Review of Evidence*, Journal of Near Eastern Studies 30, p. 110–117.

TAVO-

Tübinger Atlas des Vorderen Orients

VAN DEN BRINK

- 1982 E.C.M. Van den Brink, *Tombs and Burial Customs at Tell el-Dabaa and their Cultural Relationship to Syria-Palestine during the Second Intermediate Period*, Wien.

WAPNISH

- 1997 P. Wapnish, *Middle Bronze Equid Burials at Tell Jemmeh and Reexamination of a Purportedly „Hyksos“ Practice*, in: E.D. Oren ed., *The Hyksos: New Historical and Archaeological Perspectives*, Philadelphia, p. 335–367.

WAPNISH, HESSE

- 1988 P. Wapnish, B. Hesse, *Animal production at Tell Jemmeh*, Journal of Near Eastern Studies 47, p. 81–85.

WIPLINGER

1994 G. Wiplinger, in: *FREMDE*, p. 175–176.

ZARINS

1986 J. Zarins, *Equids Associated with Human Burials in Third Millennium B.C. Mesopotamia: Two Complementary Facets*, in: R.H. Meadow, H.-P. Uerpmann eds., *Equids in the Ancient World* [Beihefte zum TAVO], Wiesbaden, p. 164–193.**The Burial of Donkeys in Tell el-Dabaa in the Second Intermediate Period****ABSTRACT**

The author presents all accessible data related to the burials of donkeys, dating to the Second Intermediate Period, in Tell el-Dabaa in the eastern delta of the Nile. The material gathered proves that donkeys were buried in front of graves containing the remains of several persons of different age and sex. It is therefore not possible to connect this custom with a specific function of the owner of the grave, but rather to his affiliation to a renown clan or family. The burial of donkeys before the entrance to the grave – due to the religious or symbolic meaning of these animals – was probably supposed to guarantee the inviolability of the grave, and ought to be considered a reflection of the deceased's social and material status.

Tab. 1. Stratygrafia stanowiska Tell el-Dabaa, na podstawie BIETAK 1992: 30

CHRONOLOGIA BEZWZGLĘDNA (P.N.E.)	CHRONOLOGIA WZGLĘDNA (EGIPT)	WARSTWY OBSZARU FI	WARSTWY OBSZARU AII	FAZY ŚRODKOWEGO BRAZU II
1500	dynastia XVIII	hiatus		ŚB IIC
1530		niezachowane	D/2	
1560			D/3	
1590	dynastia XV	a/2	E/1	ŚB IIB
1620		b/1	E/2	
1650		b/2	E/3	
1680		b/3	F	ŚB IIA/B
1710	dynastia XIII	c	G/1-3	ŚB IIA
1740		hiatus		
1770		d/1	G/4	
1800			H	
1830	dynastia XII	d/2	brak osadnictwa	
		hiatus		

Tab. 2. Występowanie pochówków osłów w kolejnych warstwach osadniczych

Warstwa		Lokalizacja	
Obszar AII	Obszar FI	przed grobami	w jamach nie związanych z grobami
D/3	a/2		
E/1	a/2	o	o o o o o
E/2-1	b/1	o	
E/3	b/2	o	
		o	
F	b/3	o o	
		o	
G/1-3	c	o o	o o
			o
G/4	d/1	o o o o o o o o o o o o o o o o	
		o o	
H	d/2	o	

Tab. 3. Wybrane cechy grobów z pochówkami osłów przed wejściem

Kat.	Obszar – grób	Osły		Owce i kozy	Ludzie		Warstwa
		liczba	pleć i wiek		liczba	pleć i wiek	
I.3.1	A II k/14 – nr 3	2	kl (?); kl (?)	-	-	-	E/3
I.5.1	A II l/12 – nr 2	2	-	-	3	M; D; D	E/1
I.2.1	A II l/12 – nr 5	5	ż; ż; ?; ?; ?	3 – 4	1 + (3)	M + (M; ?; ?)	F
I.4.1	A II m/12 – nr 9	2	mł; mł	2	3	K; Dz; Dz	E/2
II.1.1	A IV h/7 – nr 4	2	-	2	3	-	F-E/3
III.4.1	F I j/22 – nr 29	2	kl; mł	-	-	-	c
III.3.3	F I l/19 – nr 1	4	og; og; og; kl	1 k; 3 o	-	-	D/1
III.3.2	F I l/19 – nr 6	2	og; kl	1 k; 2 o	-	-	D/1
III.4.5	F I l/22 – nr 5	1	mł	-	-	-	c-b
III.3.7	F I m/17 – nr 1-2	-	-	-	-	-	d/1?
III.3.4	F I m/18 – nr 2	2	kl; kl	-	-	-	D/1
III.3.1	F I m/18 – nr 3	3	og; kl; kl	4	2 + ?	K; M; + ?	D/1
III.3.5	F I m/18 – nr 12	2	-	-	-	-	d/1
III.5.1	F I m/18 – nr 13	2	og; og	-	-	-	b/3
III.3.6	F I m/19 – nr 22	2	og; og	3 o	-	-	d/1
III.3.8	F I n/17 – nr 3	-	-	-	-	-	d/1?
III.3.9	F I o/16 – nr 5	-	-	-	-	-	d/1?
III.3.11	F I o/17 – nr 1	2	-	4 k	-	-	d/1?
III.3.12	F I o/17 – nr 4	2	-	-	-	-	d/1?
III.3.10	F I o/17 – nr 5	2	-	2 k	-	-	d/1?
III.2.1	F I o/19 – nr 3	2	og; kl	4 o	-	-	d/1-2
III.1.1	F I o/19 – nr 8	1	kl	1 k; 1 o	-	-	d/2
III.4.2	F I o/20 – nr 11	1	-	-	1 + ?	K + ?	c
III.3.13	F I o/21 – nr 11,	1	og	-	-	-	d/1
	jama 15						
III.3.13	F I o/21 – nr 11,	1	kl	-	-	-	d/1
	jama 16						
III.2.2	F I o/21 – nr 14	2	og; kl	2	-	-	d/1-2
III.3.14	F I p/17 – nr 14	2	-	4	-	-	d/1
III.3.15	F I p/18 – nr 1	-	-	-	-	-	d/1
III.3.16	F I p/18 – nr 14	-	-	-	-	-	d/1

K – kobieta; M – mężczyzna; Dz – dziecko; D – dorosły; kl – klacz; og – ogier; ż – żrebię; mł – osobnik młody; k – koza; o – owca

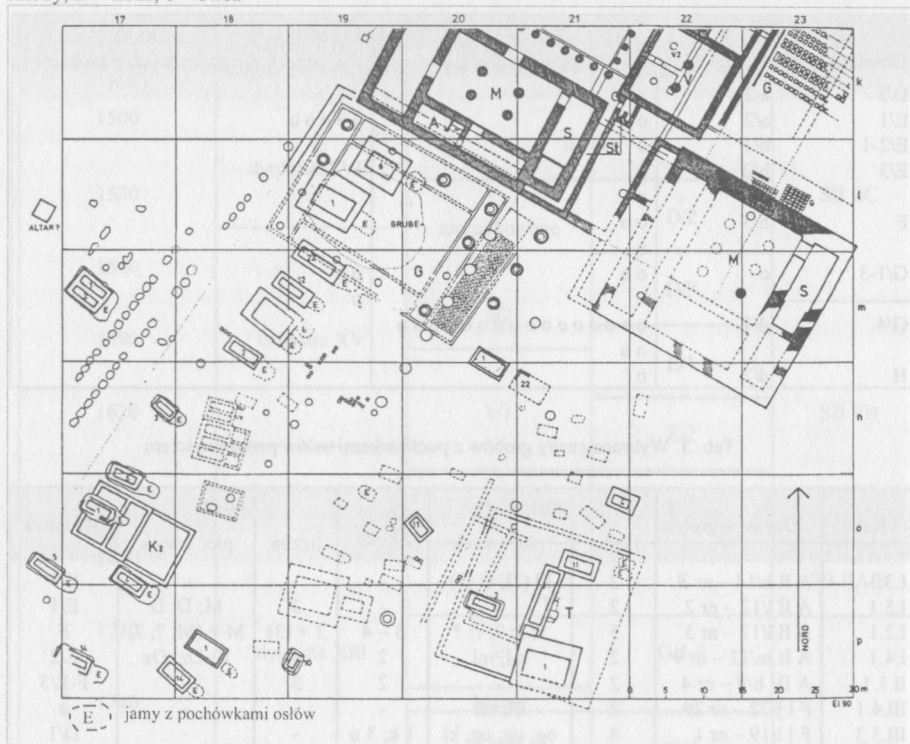

Fig.1. Obszar F/1. Ogród pałacowy z cmentarzem (warstwa d/1, wczesna 13. Dynastia), stan z 1989 r. (wg BIETAK et al. 1994: 17, fig. 2)

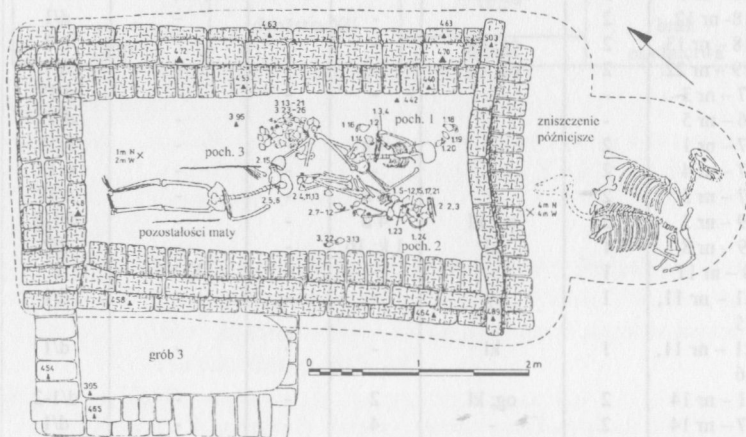

Fig. 2. Obszar A II, grób I/12 – nr 2. Plan sytuacyjny (wg BIETAK 1991b: 181, fig. 139)